

БУНЬО
ЗНАЙОМІ!



Пометун Олена Іванівна, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України. Автор і співавтор більш ніж 40 підручників для учнів і посібників для вчителів, 12-ти навчальних програм з різних предметів суспільствознавчого циклу. Автор понад 220 наукових статей з проблем навчання історії та інших суспільствознавчих дисциплін, дидактики, історії і теорії педагогіки. Автор «Енциклопедії інтерактивного навчання», перекладеної 3-ма мовами. Голова єдиної в Україні спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання історії та інших суспільствознавчих дисциплін. Науковий керівник 28 захищених кандидатських та 4 докторських дисертацій. Як експерт, консультант, тренер учителів працювала в багатьох міжнародних проектах. Коло наукових інтересів – методика і методологія навчання історії та суспільствознавчих дисциплін, інтеграція змісту освіти, інноваційні освітні технології, освіта для сталого розвитку.

Олена Пометун

МЕТОДИКА РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Деякі розумні судження є досить новою для української дидактики. Сьогодні є очевидним, що критичне мислення означає не негативізм суджень або критику, а розумний розгляд різноманітності підходів, для того щоб сформулювати обґрунтовані судження й приймати адекватні рішення. Критичне мислення – це здатність ставити нові питання, добирати різноманітні аргументи, приймати незалежні, продумані рішення. Тому прибічників розвитку критичного мислення стає дедалі більше. До кола зацікавлених долучаються і вчителі історії. Тож цілком закономірно актуальності набуває питання про потребу розвитку критичного мислення учнів засобами історії. Варто зазначити, що спеціальну цілісну навчальну технологію розвитку критичного мислення було розроблено в середині 90-х років. Тому, щоб справді розв'язати це непросте завдання на уроках, потрібно коректно й послідовно запроваджувати згадану технологію. А це означає знати особливості організації діяльності учнів за цієї технології, її структуру, прийоми і правильно застосовувати їх. Істотною перевагою технології є її відкритість по відношенню до інших педагогічних підходів і технологій, орієнтованих на розвиток учня і викладача. Навчальна діяльність – це той вид діяльності, яким володіє кожен викладач, її формування відбувається від простого до складного на основі його професійних умінь (організаційних, прогностичних, конструктивних тощо). Завдяки способу трансляції цієї технології через діяльність будь-який учитель у змозі її опанувати. Єдине обмеження: запровадження технології розвитку критичного мислення неможливе, якщо вчитель і його предмет підносяться «понад» учнями, коли в центрі уваги предмет, а не людина, яку ми навчаємо й розвиваємо.

Спробуємо у межах цієї статті описати деякі важливі моменти використання згаданої технології у навчанні історії, зокрема проаналізуємо структуру уроку та методи і прийоми її реалізації. Кожен прийом, стратегія в критичному мисленні має на меті розкрити творчий потенціал учнів.

Свідоме використання вчителем запропонованих технологією розвитку критичного мислення прийомів і методів дає високі, за свідченням педагогів, які працюють у цій технології, результати в розвитку самостійного мислення школярів та підвищенні рівня їхніх навчальних досягнень. Однак продуктивним навчання за такою методикою стає лише тоді, коли вчитель сам розв'язує дві основні проблеми:

- якою має бути інформація, що сприяє розвитку критичного (творчого, усвідомленого, аналітичного) мислення?
- який метод (прийом, стратегію) слід застосувати для ефективного реалізації обраної мети уроку?

Зазначимо, що перша особливість цієї технології – це **спеціальна структура уроку**, що є обов'язковою. До речі, така структура є обов'язковою і під час використання інших інноваційних технологій, наприклад, інтерактивної, дебатної тощо¹. **Основними етапами уроку** за умови використання цих технологій є *вступна, основна та підсумкова частини*. Розглянемо їх детальніше.

Вступна частина уроку (зазвичай перші 5–7 хвилин), яку в технології розвитку критичного мислення називають **викликом**, є етапом актуалізації та мотивації навчан-

¹ Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К., 2007. – 144 с.

ня. На цьому етапі завдання, які пропонуємо учням, сприяють тому, щоб вони разом з учителем:

- ▣ освіжили наявні в них знання, уявлення, уміння, пов'язані з опрацьовуваною темою;
- ▣ провели інвентаризацію цих знань і уявлень (у тому числі, помилкових);
- ▣ зосередили увагу на новій темі;
- ▣ створили контекст для сприйняття нових ідей.

Під час цього етапу, як і протягом усього уроку, важливо, щоб учитель говорив якомога менше, а надавав слово учням. Роль учителя полягає в тому, щоб виступати провідником, стимулюючи учнів до роздумів, уважно вислуховуючи їхні міркування. У цей час учні мають опанувати (вдосконалити) декілька важливих способів пізнавальної діяльності (умінь). Оскільки учні залучаються до процесу активного згадування того, що вони знають з опрацьовуваної теми, це змушує їх аналізувати власні знання та уявлення. Через цю первинну діяльність вони визначають рівень власних знань і уявлень, до яких можуть бути долучені нові.

Отже, отримані раніше знання виводимо на рівень усвідомлення. Тепер вони можуть стати підвалиною для засвоєння нових знань. Це дуже важливо з психологічної точки зору, оскільки знання стають міцнішими та осмисленішими, якщо вони отримуються в контексті того, що людина вже знає та розуміє. І навпаки, інформацію буде швидко втрачено, якщо вона запропонована учневі без контексту або без зв'язку з тими знаннями, які в нього вже були. Крім того, таке звернення до вже засвоєного матеріалу підвищує увагу учнів до теми, проблеми, будить їх зацікавленість, тобто виконує мотиваційну функцію.

Далі вчитель оголошує тему уроку і його *передбачувані результати*, прагнучи, щоб школярі усвідомили свої власні цілі навчання.

Після такого початку уроку учитель організовує активну діяльність учнів з дослідження, осмислення матеріалу, пошуку відповідей на раніше поставлені питання, постановки нових запитань і пошуку відповідей на них, що складає **основну частину уроку** (до 27 – 35 хвилин з 45-хвилинного уроку). На цьому етапі учні за допомогою вчителя:

- ▣ порівнюють свої очікування з тим, що їм реально пропонують вивчити;
- ▣ експериментують, пробують зробити що-небудь з того, чого навчаються, на практиці, виходячи з наявних уявлень, знань, умінь незалежно від того, чи є вони достатніми;
- ▣ аналізують отриманий досвід;
- ▣ переглядають свої очікування й висловлюють нові;
- ▣ виявляють головне, осмислюють теоретичні ідеї, концепції;
- ▣ відстежують хід власних думок;
- ▣ роблять висновки про матеріал;
- ▣ пов'язують зміст уроку з особистим досвідом;
- ▣ переймаються питаннями про зміст уроку;
- ▣ відпрацьовують уміння і стратегії мислення.

На *етапі осмислення*, коли учень долучається до нової інформації або ідей у процесі читання тексту, перегляду

фільму, прослуховування лекції, він вчиться відстежувати своє розуміння нового й не ігнорувати прогалини в ньому, записуючи у вигляді запитань те, що не зрозумів, аби з'ясувати в майбутньому. Учням варто час від часу пропонувати висловлюватися про те, як вони розуміють ті чи інші значення слів, що їм зрозуміло, а що – ні. Слід поступово навчити дітей такого самоаналізу. Подальше відпрацювання й закріплення учнями нових знань і способів діяльності на цьому етапі уроку відбувається за допомогою різноманітних методів і прийомів організації їх активної самостійної роботи. Обов'язковими є два елементи – індивідуальний пошук учнів і обмін ідеями в групах чи загальному колі, причому особистий пошук мусить неодмінно передувати обміну думками.

До кінця уроку, коли учні зрозуміли ідеї уроку й виконали вправи для формування вмінь, слід перейти до **підсумкової частини уроку**, якою є *рефлексія*. Цей третій етап уроку – найважливіша фаза для розвитку критичного мислення, що є рефлексивним за своєю природою. Важливою складовою критичного мислення є мотивація учнів до навчання. Рефлексія після заняття стимулює виникнення в школярів мотивації вищого рівня – внутрішньої мотивації – на відміну від початку уроку, коли вона є зовнішньою, такою, що ініційована вчителем. Адаже ситуація, що виникає на занятті, допомагає школярам усвідомити власні успіхи й недопрацювання. Внутрішня мотивація сильніша за мотивацію зовнішню, бо це усвідомлене прагнення до успіху, бажання виправити помилки, пошук адекватних методів і прийомів. Рівень рефлексії завжди впливає на рівень мотивації.

На цьому етапі учні разом з учителем:

- ▣ узагальнюють основні ідеї уроку;
- ▣ інтерпретують та апробують ці ідеї;
- ▣ обмінюються думками й висловлюють особисте ставлення до них;
- ▣ оцінюють отримані знання та вміння;
- ▣ ставлять перед собою додаткові питання.

На цьому етапі важливо, щоб учні подумали про те, що вони дізналися, чого навчилися, запитали себе, що це для них означає, як це змінює їхні уявлення і як вони можуть це використовувати. Цей етап дає змогу учневі цілісно осмислити, узагальнити отриману на уроці інформацію, привласнити нове знання, сформувати власне ставлення до того, що вивчається. Саме на цьому етапі учні удосконалюють важливе уміння – резюмувати інформацію, викладати складні ідеї, передавати почуття й уявлення в кількох словах, співвідносити нову інформацію зі своїми сталими уявленнями, тобто свідомо пов'язувати нове з уже відомим.

Якщо розглянути три описані вище етапи з точки зору традиційного уроку, то стає очевидним, що вони не є винятково новими для вчителя. Вони майже завжди властиві традиційному уроку, тільки називаються по-іншому. Замість «виклику» звичніше для учителя звучить «вступ до проблеми» або «актуалізація знань і досвіду, які мають учні». А «осмислення» є частиною уроку, що присвячена вивченню нового матеріалу. Третя стадія в традиційному

уроці — це закріплення матеріалу, перевірка його засвоєння учнями. Утім, уважаємо за потрібне наголосити, що глибинна сутність етапів уроку за технологією розвитку критичного мислення та традиційного уроку є іншою. Також елементи новизни містяться в методах і прийомах, орієнтованих на цю сутність.

Проілюструємо це прикладами, скориставшись для цього матеріалами теми 24–25 «Перебудова в Радянському союзі й Україні» з підручника О.Пометун, Н.Гупана «Історія України» для 11 класу². Відповідно до чинної програми текст викладено за планом: 1) Причини та початок «перебудови». 2) Чорнобильська катастрофа. 3) Політика «прискорення» та її наслідки в Україні. 4) Стан економіки. 5) Рівень життя населення.

Серед найбільш ефективних прийомів організації пізнавальної діяльності учнів під час **вступної частини уроку** опишемо **асоціації, мозковий штурм, кластери, роботу в парах, 2–4 — всі разом, кошик ідей**.

Якщо ви передбачаєте для вступної частини уроку до 5 хвилин, пам'ятаючи, що у вас попереду істотний за обсягом матеріал, гарним прийомом стануть **асоціації**. Запропонуйте учням по черзі висловитися, про те, які асоціації в них викликає основне поняття уроку. У нашому прикладі: «Які асоціації у вас викликає слово «перебудова»? Учні можуть відповісти «зміна; щось нове; те, що будується на фундаменті старого; оновлення старого» тощо. Запишіть список цих асоціацій на дошці. Потім запропонуйте учням подумати над записаними словами і запитайте в них, на які труднощі може наразитися людина, яка вирішила щось перебудувати? Чому інколи кажуть, що простіше побудувати новий дім, аніж перебудувати старий? Що потрібно було, на вашу думку, перебудувати в СРСР та Україні у середині 80-х років? Обговорення цих питань дасть змогу учням «увійти» в тему, згадати те, що вони чули, зробити деякі передбачення, які вони матимуть змогу перевірити протягом вивчення теми.

Наступним прийомом, здатним допомогти успішно розв'язати завдання вступної частини уроку, є **мозковий штурм** (до 7 хвилин). Варіантів мозкового штурму може бути декілька, обирайте їх залежно від складу класу й мети вашої взаємодії. Насамперед це може бути мозковий штурм у загальному колі. Його починаємо постановкою перед учнями чітко сформульованого проблемного питання, яке дає змогу висувати багато версій для відповіді. Учитель запрошує учнів висловити ідеї, коментарі, навести фрази або слова, пов'язані з цією проблемою.

Усі пропозиції учнів слід записувати на дошці або великому аркуші паперу в порядку їх подання без зауважень, коментарів або питань. Під час «висунення ідей» не можна нехтувати жодною. Якщо ви обговорюватимете ідеї і оцінюватимете їх під час висловлювання, учні зосередять увагу на обстоюванні своїх ідей, а не на спробах запропонувати нові й досконаліші. Слід також заохочувати всіх до висунення якомога більшої кількості ідей. Варто підтримувати й фіксувати навіть фантастичні ідеї. (Якщо під час

мозкового штурму не вдається отримати багато ідей, це може пояснюватися тим, що учасники бояться висловлюватися — «двічі» думають, перед тим, як сказати). Спонукайте учнів також розвивати або змінювати ідеї інших. Об'єднання або зміна раніше висунених ідей часто веде до висунення нових, які перевершують висловлені раніше. Насамкінець обговоріть й оцініть запропоновані ідеї.

Іншим варіантом проведення **мозкового штурму** є «**мережа**» або «**кульки**». У цьому випадку пускове слово (запитання) записуємо в «кульці» в центрі дошки. Якщо обговорюються споріднені проблеми, їх записуємо показуючи зв'язок з раніше записаним. Варто зазначити, що такий мозковий штурм «вільного» типу дає можливість за дуже короткий час (три — п'ять хвилин) записати всі ідеї, що виникли. Узагальнюючи, маємо обговорити та оцінити запропоновані ідеї.

Нарешті **мозковий штурм** можна провести в парах. Для цього запропонуйте учням спочатку скласти список ідей з теми індивідуально. За кілька хвилин запропонуйте їм об'єднатися в пари й поділитися своїми ідеями один з одним, а потім доповнити свій список. Пізніше ви можете попросити пари учнів викласти свої ідеї усьому класу, одночасно ви записуватимете їх на дошці.

На аналізованому уроці прикладом запитання для мозкового штурму може бути таке: «Уявіть, що ви є одним з керівників СРСР середини 80-х років. Як багато хто в державі, ви відчуваєте, що країні потрібні серйозні зміни. Які зміни ви б уважали за потрібне ініціювати?»

Прийом **кластер** чимось подібний до мозкового штурму «кульки», для його застосування потрібно до 5 хв. Він передбачає виокремлення смислових одиниць тексту й графічне оформлення їх у певному порядку у вигляді грона. Згадайте, що, роблячи якісь записи, замальовки на пам'ять, ми, часто інтуїтивно, розподіляємо їх особливим чином, komponуємо за категоріями. Гроно — графічний прийом систематизації матеріалу, коли наші думки вже не грядуться, а розташовуються як гроно — у певному порядку. Правила роботи дуже прості. Малюємо модель сонячної системи: зірку, планети й їх супутники. У центрі «зірка» — це наша тема (вихідне поняття), навколо неї «планети» — великі смислові одиниці, які потрібно з'єднати прямою лінією із зіркою, у кожній планеті свої «супутники», у супутників — свої. Кластери допомагають учням у ситуаціях, коли під час письмової роботи запас думок вичерпується. Система кластерів охоплює більшу кількість інформації, ніж ви б могли отримати за звичайної письмової роботи.

Цей прийом може бути застосований на етапі **виклику**, коли ми систематизуємо інформацію ще до знайомства з основним джерелом (текстом) у вигляді питань або заголовків смислових блоків.

Великий потенціал має цей прийом на етапі **рефлексії**: це виправлення хибних припущень у «попередніх кластерах», заповнення їх на основі нової інформації, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між окремими смисловими блоками (робота може бути індивідуальною, у групах; з усієї теми або з окремих смислових блоків).

² Пометун О.І., Гупан Н.М. Історія України: підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Освіта, 2011. — с.336.

Дуже важливим моментом є презентація «нових» кластерів. Такі завдання сприяють не лише систематизації матеріалу, але й установленню причиново-наслідкових зв'язків між «гронами». Наприклад, як взаємопов'язані смислові блоки: особливості України і внутрішня політика СРСР. Завданням може стати й укрупнення одного або декількох «грон», виділення нових, якщо, наприклад, ми хочемо детальніше розглянути матеріал про особливості певного регіону. Тоді вчитель посилює цю частину уроку, надавши учням можливість продовжити дослідження з теми, виконати творче завдання вдома.

Продуктивним прийомом є й обговорення пропонованого проблемного запитання в парах або з використанням прийому «**2–4 – всі разом**» (до 7–8 хв.). Використовуючи цей прийом, сформулюйте запитання та дайте учням 1–2 хвилини часу для продумування можливих відповідей або рішень індивідуально. Хай вони запропонують і запишуть у зошитах по 3 відповіді. Далі об'єднайте учнів у пари і попросіть їх обговорити свої ідеї один з одним, висунувши у підсумку три спільні думки про шляхи розв'язання проблеми. Визначте час на висловлення кожного в парі та спільне обговорення (до 3 хв.). Попередьте, що пари обов'язково повинні досягти згоди (консенсусу) щодо відповіді або шляху розв'язання. Нарешті, об'єднайте пари в четвірки і попросіть обговорити заздалегідь узгоджені рішення поставленого завдання. Як і в парах, ухвалення трьох спільних відповідей щодо шляхів розв'язання є обов'язковим. Залежно від кількості учнів у класі, можна четвірки об'єднати у великі групи або перейти одразу до колективного обговорення проблеми.

Ефективним на цьому етапі буде і так званий «**кошик ідей**». На дошці малюємо кошик, у який буде «зібрано» все, що **всі** учні знають з теми, що вивчатиметься. Обмін інформацією відбувається за певною процедурою. Ставимо пряме питання про те, що відомо учням з тієї або іншої проблеми. Спочатку кожен учень згадує і записує в зошиті все, що знає (це строго індивідуальна робота, яка триває 1–2 хвилини). Потім відбувається обмін інформацією в парах або групах. Учні діляться один з одним відомим знанням (групова робота). Час на обговорення – не більше 3 хвилин. Це обговорення має бути організованим. Наприклад, учні повинні з'ясувати, у чому збіглися їхні уявлення, з приводу чого виникли розбіжності. Далі кожна група по колу називає якесь одне положення чи факт, при цьому не повторюючи раніше сказаного (таким чином складаємо список ідей). Усі відомості стисло, як тези, занотовуємо в «кошику ідей» (без коментарів), навіть якщо вони помилкові. У «кошику ідей» можна «складати» факти, думки, імена, проблеми, поняття, що мають відношення до теми уроку. Далі в ході уроку ці розрізнені у свідомості дітей факти або думки, проблеми або поняття можуть бути пов'язані в логічні ланцюги. Усі помилки виправляємо в процесі засвоєння нової інформації.

Узагальнимо визначені вище основні підходи до організації діяльності учнів у таблиці.

	Приєм	Час	Завдання для учнів
Вступна частина уроку	асоціації	до 5 хв.	«Які асоціації викликає у вас слово «перебудова»?»
	мозковий штурм	до 7 хв.	«Уявіть, що ви є одним з керівників СРСР середини 80-х років. Як багато хто в державі, ви відчуваєте, що країні потрібні серйозні зміни. Які зміни ви б уважали за потрібне ініціювати?»
	кластер	до 5 хв.	У середині 80-х років у СРСР і УСРСР уряд проводив політику, що отримала назву «перебудова». Як ви думаєте, чого стосувалась ця політика? Що саме намагалися перебудувати керівники СРСР? Навіщо? Сформулюйте свої передбачення.
	робота в парах	до 5 хв.	У середині 80-х років в СРСР і УСРСР уряд проводив політику, що отримала назву «перебудова». Працюючи в парах, визначте 2–3 напрями, у яких влада намагалася вдосконалити устрій держави і суспільства. Працюючи, обґрунтуйте свою думку.
	2 - 4 - всі разом	до 8 хв.	Уявіть, що ви є одним з керівників СРСР середини 80-х років. Як багато хто в державі, ви відчуваєте, що країні потрібні серйозні зміни. Працюючи індивідуально (потім через 1 хв. – у парах, через 2 хв. – у четвірках), визначте 3 основні зміни, які ви б уважали за потрібне ініціювати. Пам'ятайте, що на кожному етапі роботи вам потрібно досягти консенсусу з однокурсниками. Після закінчення четвірки повідомляють результати роботи класу.
	кошик ідей	до 5 хв.	У середині 80-х років у СРСР і УСРСР уряд проводив політику, що отримала назву «перебудова». На які думки настановлює вас ця назва? Що ви про це знаєте? Які ідеї були в ініціаторів цієї політики? Всі ваші вислови будемо складати в наш загальний кошик. Спробуємо його наповнити.

В основній частині уроку, на етапі осмислення нового матеріалу, провідними прийомом можуть бути **графічні форми організації матеріалу, читання з маркуванням, робота учнів у малих групах, мозаїка, «тонкі» й «товсті» запитання.**

Серед графічних форм звертаємо увагу насамперед на «**бортові журнали**» і «**щоденники**». Бортові журнали – це узагальнювальна назва сукупності письмових завдань, коли учні під час читання авторського тексту підручника чи документа занотовують свої міркування. Коли «бортовий журнал» застосовується в найпростішому варіанті, перед читанням (інколи перед викладом матеріалу вчителем) учні записують у зошиті відповіді на запитання «Що мені відомо з цієї теми?», а після ознайомлення з новим матеріалом – на питання «Що нового я дізнався з тексту?». Ці записи слід оформлювати в таблицю.

Що мені відомо з цієї теми?	Що нового я дізнався з тексту?

Натрапивши в тексті на ключові моменти, учні занотовують їх у свій бортовий журнал. У процесі читання, під час пауз і зупинок, учні заповнюють графі бортового журналу, пов'язуючи тему, що вивчається, зі своїм баченням світу, з власним досвідом. Інколи корисно проводити подібну роботу колективно, разом з учнями, щоб проде-

монструвати всі процеси мислення відкрито, щоб потім учні могли користуватися цим досвідом.

Цікавим прийомом є «**двосторонній щоденник**». Цей прийом дає можливість учням пов'язати зміст тексту підручника зі своїм особистим досвідом. Двосторонні щоденники можуть використовуватися під час читання тексту на уроці, але особливо продуктивною така робота є вдома, коли учні отримують завдання прочитати великий обсяг тексту. Щоденник має вигляд такої таблиці:

Положення тексту	Коментарі

Ліву колонку «бортового журналу» заповнюємо первинними знаннями, далі, у процесі читання, під час пауз і зупинок, учні заповнюють праву колонку, враховуючи отриману інформацію. На стадії рефлексії відбувається попереднє підведення підсумків: зіставлення двох частин бортового журналу, узагальнення інформації, її запис і підготовка до обговорення в класі. Організація записів може мати індивідуальний характер, тобто кожен партнер веде записи в обох частинах таблиці самостійно, результати обговорюються в парі. Далі настає новий цикл роботи з іншою частиною тексту. Дуже важливою є підсумкова рефлексія, оскільки вона може стати виходом на нове завдання: дослідження, есе тощо.

У лівій частині таблиці учні записують ті моменти з тексту, які справили на них найбільше враження, викликали якісь спогади, асоціації з епізодами з їх власного життя, збентежили їх, викликали протест або, навпаки, захват, здивування. Справа вони мають подати коментар: що спонукало їх записати саме це положення. На стадії рефлексії учні можуть повертатися до роботи з «двосторонніми щоденниками». З їх допомогою стає можливим послідовний коментар тексту, учні отримують змогу ділитися зауваженнями, які вони зробили до кожної сторінки. Учитель знайомить учнів з власними коментарями, якщо хоче привернути увагу учнів до тих епізодів у тексті, які не прозвучали під час обговорення.

«**Тристоронні щоденники**» мають третю графу — «листи до вчителя». Цей прийом дає змогу працювати не лише з текстом, але й вести діалог з учителем з приводу прочитаного.

Положення тексту	Коментарі: чому це привернуло вашу увагу?	Питання до вчителя

Тристоронній щоденник може бути оформлений інакше.

Положення	Коментарі: запитання, що виникли	Коментарі після обговорення в класі

Зі зміною форми щоденника зміниться й функція прийому: він служитиме для вдумливішого «тривалого» читання. Тут учні самі відповідають на свої питання після деякого часу. Зміст граф «щоденників» може бути врізноманітнений на розсуд учителя (учнів).

Серед широко використовуваних прийомів графічної організації змісту навчання привертають увагу й такі види

таблиць, як «**концептуальна таблиця**», «**таблиця ЗХД**». Ці прийоми можна розглядати як прийоми рефлексії, але більшою мірою — це стратегії ведення уроку загалом.

Приєм концептуальна таблиця особливо корисний, коли передбачаємо порівняння трьох і більше аспектів або питань на основі тексту чи розповіді вчителя. Таблицю будуюмо так: по горизонталі розташовуємо те, що передбачаємо порівнювати, а по вертикалі — риси і властивості, за якими це порівняння відбувається.

Лінії порівняння (рис)	Об'єкт порівняння	Об'єкт порівняння	Об'єкт порівняння
1			
2 ...			

Основний сенс використання прийому в технології розвитку критичного мислення полягає в тому, що лінії порівняння, тобто характеристики, за якими учні порівнюють різні явища, об'єкти й інше, формулюють самі учні. Для того щоб у будь-якій групі ліній порівняння не було забагато, можна запропонувати такий спосіб: записати на дошці абсолютно всі пропозиції учнів відносно ліній, а потім попросити їх визначити найважливіші. «Важливість» слід аргументувати. Таким чином ми уникаємо надмірності. І зроблять це самі учні. Категорії порівняння можна виділяти як до, так і після читання тексту.

Таблиця «**товстих**» і «**тонких**» **запитань** може бути використана на будь-якому з трьох етапів уроку: на стадії виклику — це запитання до вивчення теми, на стадії осмислення — спосіб активної фіксації запитань у процесі читання чи слухання, під час рефлексії — демонстрація розуміння засвоєного.

«Товсті»	«Тонкі»
Дайте 3 пояснення, чому..? У чому відмінність ..? Що буде, якщо..? Що, якщо .. ? У чому причина? Які наслідки?	Хто? Що? Коли? Де? Чи правильно..? Може..? Буде..? Чи згодні Ви..?

У процесі роботи з таблицею в праву колонку записуємо питання, які вимагають простої відповіді (Наприклад: «Коли відбувся вибух на Чорнобильській АЕС?»). У лівій колонці — питання, що вимагають детальної розгорнутої відповіді.

Корисним буде також такий прийом, як **читання із зупинками**. Учні читають текст певними фрагментами, на які вчитель поділяє його заздалегідь. Після читання вчитель пропонує відповісти на кілька запитань, потім обговорюється другий шматок. Питання, які ставить учитель для стимулювання критичного мислення, мають бути сформульовані так, щоб, відповідаючи на них, учні аналізували й інтерпретували інформацію, ідеї, будували власні припущення. Коли весь текст прочитано, учитель пропонує учням проблемне запитання. Отже, зав'язується дискусія, під час якої учні можуть вільно висловлювати свої погляди.

(Далі буде)